

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 14.02.2020

Kabul Tarihi: 11.03.2020

İSMAİL GASPIRALI'NIN TÜRK-İSLÂM BİRLİĞİNE YÖNELİK FAALİYETLERİ*

Dr. Öğr. Üyesi Ferit YÜCEBAŞ**

Öz

Gaspıralı İsmail Bey, 8 Mart 1851'de Kırım'a bağlı Bahçesaray yakınlarındaki Avci köyünde doğmuştur. Onun gençlik yılları Osmanlı Devleti'nin son dönemine denk gelir. Bu dönemde Rusya'nın izlemiş olduğu Panславist politikalar ve Rusya'da Türklüğü aşağılayıcı bir ortamın ortaya çıkması İsmail Bey'in millî gururunu incitir. Hatta Osmanlı Devleti'nin bu zor sürecinde evinden kaçıp İstanbul'a gelmek ister fakat yakalanarak ailesine teslim edilir.

İçinde bulunduğu dönemin atmosferi kendisini hem Türk kültür ve tarihini araştırmaya iter, hem de Rusya Türklerinin sosyal tabakaları arasına girerek çeşitli tetkiklerde bulunmasına ortam hazırlar. İsmail Gaspıralı, bu çerçevede çeşitli makaleler yazdı ve gazete çıkardı. Yapmış olduğu çalışmalar Rusya'daki Müslüman ve Türkler üzerinde millî bilincin oluşmasına zemin hazırladığı gibi Osmanlı Devleti'nde de geniş yankılar uyandırdı. Gaspıralı, özellikle Türk milliyetçiliği düşüncesinin gelişmesinde ve ideoloji haline gelmesinde önemli bir yere sahiptir. Türk birliği meselesinde her şeyden önce kültür birliğinin sağlanması gerektiğine inanmış ve bu düşüncelerini, "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" ibaresiyle açıklamıştır. O, Köprülüzade Mehmet Fuat'ın ifadesiyle "Bütün hayatını Türklüğün yükselmesine sarf eden" bir fikir insanıdır. Yusuf Akçura ise onun hakkında: "Hiç kimse Kırımlı İsmail Bey Gaspıralı kadar bütün Türklük gayesini vuzuh, sebat ve ısrarla nazariyatta takip, fiiliyatta tatbika sayetmemiştir."

Bu çalışmada bir fikir ve aksiyon adamı olan İsmail Bey'in yapmış olduğu faaliyetler üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: İsmail Gaspıralı, Türk Birliği, Türk Kültürü, Rusya.

Activities Of Ismail Gaspıralı For The Turkish-Islamic Union Abstract

Gaspıralı Ismail was born on 8th of March, 1851 in the village of Avci near Bahçesaray in the Crimea. His youth coincided with the last period of the Ot-

* Bu bölüm Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi tarafından 26 Eylül - 28 Eylül 2019 tarihinde Van'da düzenlenen Uluslararası Türkoloji Sempozyumu'nda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

toman Empire. Panslavist policies followed by Russia in this period and the emergence of a humiliating environment of Turkishness in Russia hurt İsmail Bey's national pride. Even, during this difficult period of the Ottoman Empire, he wanted to escape from his home and come to Istanbul, but was caught and handed over to his family.

The atmosphere of the period in which he was involved pushes him to research Turkish culture and history, and he prepares the environment for the Russian Turks to take part in the social strata and make various investigations. İsmail Gasprali wrote various articles and published newspapers in this context. His work paved the way for the formation of national consciousness on the Muslims and Turks in Russia, as well as it also aroused wide repercussions in the Ottoman Empire. Gasprali has an important place especially in the development of Turkish nationalism and becoming an ideology. First of all, he believed that unity of culture should be ensured in the issue of Turkish unity and he expressed his thoughts with the phrase "Unity in Language, Idea and Work." In the words of Köprülüzade Mehmet Fuat, he was an intellectual who "spent his whole life on the rise of Turkishness." Yusuf Akçura said about him: "No one has followed the aim of Turkishness as much as Crimean İsmail Gasprinski in perseverance, persistence and persistence in theory, and in practice it has not been considered."

In this study, the activities of Gasprali who an intellectual and action man, will be emphasized.

Keywords: İsmail Gasprali, Turkish Union, Turkish Culture, Russia.

Giriş

İsmail Gaspralı, Türk dünyasına yapmış olduğu çalışmalarla önemli bir miras bırakmış şahsiyetlerden biridir. Türk fikir ve aksiyon adamı olan İsmail Gaspralı, bir Rus subayı olan Mustafa Ağa ve elit bir ailede yetişmiş¹ birikimli bir kadın olan Fatma Sultan Hanım'ın oğludur.² İsmail Bey ve ailesi, Gaspralı köyünün eşrafından olduğundan Gaspralı veya Gasprinski olarak bilinmektedir.³

İsmail Gaspralı'nın üzerinde durduğu konulara geçmeden önce, çalışmanın idraki bakımından arka planda yatan nedenlere de bakmakta fayda vardır. Başka nedenlerin yanında malum olduğu üzere, Çarlık Rusyası'nın "sıcak denizlere inme" politikası karşısında Ruslar'ın en büyük engeli; Rusya Türkleri olarak görülmekteydi. Çarlar ve hükümetleri, bu durumu daima göz önüne almışlardı. Bunlar Türklerle ilgili bütün faaliyetlerinde; Türklerin manevi değerlerini tahrip etme yolunu takip etmişlerdi.⁴ Özellikle Osmanlı Devleti'nin son döneminde her an bir ayaklanmaya hazır olan Türkleri tesirsiz ve zararsız hale getirmek için farklı yollara başvurmuşlardı. İşte bu noktadan hareketle "Korkunç İvan'ın Kazan ve Astrahan'da katlettiği 200 bin Türk'le başlayan top-

¹ Mustafa Cemiloğlu, "İsmail Gaspralı ve Eğitim Anlayışı", *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/ İsmail Bey Gaspralı)*, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2015, s. 38.

² Nadir Devlet, *İsmail Bey (Gaspralı) (1851-1914)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 15.

³ Zeki Velidi Togan, "Gaspralı (Gasprinski) İsmail", *İsmail Gaspralı Hakkında Hatıralar ve Makaleler*, Çev. Yavuz Akpınar, s. 97; www.ismailgasprali.org, Erişim Tarihi: 12.08.2019.

⁴ Necip Hablemitoğlu, *Gaspralı İsmail*, Birharf Yayınları, İstanbul 2006, s. 8.

yekûn imha hareketi, Kırım'ı istila eden General Potemkin'in katlettiği 30 bin, "Türkistan celladı" General Kopartkin'in ve diğerlerinin katlettikleri yüzbinlerce Türk'le devam etmişti. Rusya Türkleri arasında bu vahşiyane Rus baskıları, Türk Milli Kurtuluş hareketinin doğmasına sebep olmuştur. Yukarıdaki politikanın neticesi olarak, Türk milletinden yüzlerce halk (!) türetildi. Türk milleti; "Kazak, Azeri, Türkmen, Başkurt, Tatar, Kırgız, Tacik, Yakut, Özbek, Karakalpak vs..." adlarını taşıyan halklara (!) dönüştürüldü.⁵

İsmail Gaspıralı, Türklerin çeşitli isimler altında sınıflandırılmasına karşı çıkmaktaydı. Ona göre "Türk Milleti" tabiri bütün boylar için kullanılan tek ad olmalıydı. Bu durumun farkında olan İsmail Gaspıralı, Türk dünyasında birçok boy adının olduğunu fakat bunların Türk milletinin adı olamayacağını belirtmekteydi. Kendisi bütün boyların tek bir millet olduğunu ve bunun adının da Türk milleti olduğu görüşünü savunmaktaydı.⁶ Çarlar ve hükümetleri Türk boylarının kendi aralarında iletişim kurmalarını engellemek için mahalli lehçe ile edebiyatlarını işlemelerini ve geliştirmelerini önleyecek bütün tedbirlere başvurdular.⁷ Diğer taraftan misyonerler vasıtasıyla da birtakım faaliyetlere giriştiler. Bir misyoner yatağı olan Rusya'da⁸ en küçük Türk lehçelerine dahi vakıf olan hususi misyonerler yetiştirdiler. Bu misyonerler bilhassa Türk diline Rusça kelime ve dil kurallarını yerleştirip dil asimilasyonuna sebebiyet vermek amacı ile kullanıldılar.⁹ Türklere karşı misyonerlik faaliyetlerinde bulunan şarkiyatçı ve misyoner başı¹⁰ Nikolay İvanoviç İlminski,¹¹ Rus Ortodoks Kilisesi başsavcısına Gaspıralı'yı şikâyet amacıyla vermiş olduğu mektupta şunlara yer vermiştir: "Bu adamın üç arzusu vardır. Biri Rusya Müslümanları arasında İslamiyet'e uygun maarifi neşretmek; ikinci olarak Rusya'ya tâbi türlü şiveli Türk taifelerini birleştirmek, üçüncü olarak cümle Türk taifelerine Osmanlı dilini kabul ettirmek."¹² Gaspıralı, İlminski'nin mektubuna dair fikirlerini şöyle dile getirmiştir: "İlminski'nin bu şikâyetlerinde iki hatası vardır: Biri Türk diline çalıştığımızı Osmanlı diline çalışıyor zannetmesi ve ikincisi de maarifin İslamiyet'e uygun şekilde neşredilmesini Rusya için zarar saymasıdır." Gaspıralı, "İlminski ve fikir arkadaşlarının amaçlarının, şivelerimizin parakende ve başka başka kalmasını ve bir vilayetin Müslümanlarının diğerinden

⁵ Hablmitoğlu, a.g.e., s. 9.

⁶ Gaspıralı bu görüşüyle kuvvetle muhtemel ayrı ayrı isimlendirilen uzun vadede doğacak olan bir ayrışmanın önüne geçmek istiyordu. Bkz. Ahmet B. Ercilasun, "Gaspıralı İsmail'in Dil Anlayışı", *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/İsmail Bey Gaspıralı)*, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2015, s. 22.

⁷ Hablmitoğlu, a.g.e., s. 9.

⁸ *Sırat-ı Müstakim*, Sayı: 101, s. 400.

⁹ Hablmitoğlu, a.g.e., s. 9.

¹⁰ Sabri Arıkan, "Rusya'da Çarlık Devrinde Yazılan Türklere İlgili Gizli Mektuplar", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 259, Temmuz 2008, s. 27.

¹¹ Bu şahıs Rusça dışında Almanca, Fransızca, Arapça, Tatarca ve Türkçe'ye vakıf idi. İlminski, Kazan İlahiyat Akademisi'nde Tatarca ve Arapça dersleri vermiştir. Tatar kültürü ve diline hakim olmak için sık sık Tatar köylerini ziyaret etmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Mehmet Aça, "Misyoner-Şarkiyatçı Nikolay İvanoviç İlminski'nin Çarlık Rusyası'nın Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri", *Yeni Türkiye-Türkçe Özel Sayısı*, Sayı: 55, Aralık 2013, s. 1.

¹² Ercilasun, "a.g.m.", s. 26.

haber almaması olduğunu” belirtmektedir.¹³ O Türk lehçelerinin vilayet vilayet farklılıklarının olduğunu belirtmekle beraber ortak bir dil birliğine çalışılması gerektiğine dikkat çekmiştir.¹⁴

İlminski’ye göre Gaspıralı’nın temel gayesinin Rusya Müslümanları arasında İslâm dinini muhafaza ederek Avrupa eğitim sistemine kavuşmak ve Türk soyundan gelen bütün Müslümanların ortak Türk dilini yaratmaktır.¹⁵ Bu dönemde genel olarak, daha önce de bahsedildiği üzere, Rus aydın ve idari kadrosunun, Rus Müslüman ve Türklerine karşı tavrı çok sertti. Bu durum Gaspıralı’yı derinden etkiledi. Özellikle Müslüman Türk halklarını uyandırmak için çalışmalarına başlayan¹⁶ Gaspıralı, bu zor duruma son vermek ve “*o biçareleri düştükleri derya-yı mezaletten kurtarmak minhac-ı mükemmeliyete isal eylemek*” için “*meydan-ı mücahede-i milliyeye*” atıldı.¹⁷

Yukarıda da görüldüğü gibi Rusların çeşitli yöntemlere başvurarak izledikleri politika bir nevi Türk-İslâm birliğini engellemeye yönelikti. Özellikle bu durum için misyonerler yetiştirilmiş ve çalışmalarını yürütmüşlerdir. İşte bu politikalara karşı Gaspıralı’nın faaliyetleri önem arz etmekteydi.

İsmail Gaspıralı’nın Ortak Bir Dil (Türkçe) Oluşturma Çabaları

Gaspıralı Türk dünyasını birleştirmek için bütün Türklerin rahatça kullanabileceği, anlaşabileceği ortak bir dilin olması gerektiğini savunmaktaydı. Bu dilin yaygınlaşabilmesi için her bölgedeki şair, yazar ve gazetelerin bu konuda hemfikir olması gerektiğine dikkat çekmişti.¹⁸ Daha önce de ifade edildiği gibi Çarlar ve hükümetleri, Türk boylarının birbiriyle rahat bir şekilde iletişim kurmalarını engellemek için çeşitli yöntemlere başvurmuşlardı. İsmail Gaspıralı, bu tehlikenin farkına vararak hem Türk lehçelerinin korunmasını hem de ortak bir Türkçenin kullanılmasını istemekteydi. Gaspıralı’nın ortak Türkçeden kastı İstanbul Türkçesi idi.

Gaspıralı, Müslüman ve Türk kelimelerini bir bütünün iki parçası olarak kullanmıştı. Gaspıralı, kendisinin çıkarmış olduğu¹⁹ Tercüman’da²⁰ yayım-

¹³ Şahin, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁴ Hüseyin Sadoğlu, “Rus Dil Politikaları ve Bugünkü Türk Lehçeleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 141, Aralık 2002, s. 174.

¹⁵ Cemil Hesenli, “Rusya Türkleri’nin Lideri Ali Merdan Bey Topçubaşı”, (Akt: Hüseyin Adıgüzel), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 127, Ağustos 2000, s. 142.

¹⁶ Nadir Devlet, *a.g.e.*, s. 124.

¹⁷ *Sırat-ı Müstakim*, Sayı: 64, s. 185.

¹⁸ O, ortak dilin gelişmesi konusunda: “*Türk lehçelerinin (Çağatay, Kazan, Azerbaycan ve Osmanlı) kelimeleri, Osmanlı Türkçesi yazı dilinin kaynağı ve bu dilin en gelişmiş şekli olan İstanbul ağzına uydurularak kullanılmalıdır.*” görüşünü savunmaktadır. Bkz.: Hatice Şahin, “İsmail Gaspıralı, Ortak Dil ve Osmanlı Türkçesi”, *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/İsmail Bey Gaspıralı)*, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2015, s. 45, 47.

¹⁹ *Sırat-ı Müstakim*, Sayı: 64, s. 185.

²⁰ Bu gazete 1883-1918 tarihleri arasında Kırım’ın Bahçesaray şehrinde genellikle haftada bir gün dört sayfa şeklinde yayımlanmıştır. 1904 yılından sonra düzensiz biçimde çıkmıştır. Türkçe ve Rusça yayımlanan Tercüman gazetesinin 1907’den sonra Rusça kısmı kaldırılrsa da gerekli görüldüğünde Rusça yazılara da yer verilmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Yavuz Akpınar, “Tercüman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 40, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011, s. 492. Erişim Tarihi: 11.08.2019

lanan “*Lisan ve Mesuliyet*” makalesinde;²¹ “*Umumen Türk evladı olan Rusya Müslümanlarının diyar-be-diyar mahallî şiveler ile söyleştikleri malumdur*” örneğinde olduğu gibi Müslüman ve Türk kelimelerini bir bütünün parçaları olduğunu vurgulamıştı. Tercüman gazetesinden bilgileri kendi sayfasına taşıyan Sırat-ı müstakim²² bu noktada önemli bilgiler vermektedir. Yavuz Akpınar’ın da ifade ettiği gibi Müslümanlık bilinci Rusya Türk halklarını kaynaştıran ve birleştiren önemli bir argümandı. Bundan dolayı Gaspıralı’nın da dinî kimlikle millî kimliği bir arada kullandığını belirtmektedir.²³ Gaspıralı yazılarında sade bir dil kullanmaya dikkat etmiş ve bunu bütün Türk dünyasının uygulamasını istemiştir. Bu hususta Ziya Gökalp, “*Türkçülüğün Esasları*” adlı eserinde; “*Tercüman gazetesini Kuzey Türkleri anladığı kadar Doğu Türkleri ile Batı Türkleri de anlardı. Bütün Türklerin aynı dilde birleşmelerinin kaabil olduğuna bu gazetenin varlığı canlı bir delildir.*”²⁴ ifadelerine yer vererek Gaspıralı’nın açık ve anlaşılır bir dil kullandığını belirtmekteydi. Sade ve edebî bir Türk dilinin vücut bulması için çalışan²⁵ Gaspıralı’ya göre dil meselesi yalnız edebî bir mesele değildir. Bu mesele daha ziyade sosyal ve siyasî bir konudur. “*Yek Lisan-ı Edebiyesi*” olmayan kavim ve milletler ne kadar çok olursa olsun bir millet olamayacaklarını ifade eden Gaspıralı ortak bir dilin önemine vurgu yapmıştır.²⁶

Tercüman gazetesiyle önemli bir sorumluluğu yerine getirmeyi kendisine düstur edinen Gaspıralı’nın has, açık ve sade bir dili vardı. Kırmımlı Cafer Seydahmet’e göre Gaspıralı, Tercüman’da kabileciliğin üstünde Türklük ve Türk birliği olduğunu anlatmaya çalışmaktaydı. Rusya Türklerinin Kırgız, Özbek, Sart, Tatar Çuvaş... gibi kabilelere ayrılmakla değil, bir bütün olarak Türklüklerini anlamakla kuvvetli, millî ve medeni bir toplum olabilecekleri, Gaspıralı’nın fikrîsel temelini oluşturmaktaydı. O, Osmanlı Devleti’nde özellikle Osmanlıcılık fikrini savunanları tenkit etmekte ve bunların Türk halkını unuttuklarını, Türk dilini bozduklarını ve Türk yurdunun refahını düşünmediklerini belirtmekteydi.²⁷

Yukarıda da zikredildiği gibi dönemin atmosferi İsmail Bey’i birçok alanda araştırma yapmaya itmişti. Her yönüyle çalışmaktan geri durmayan²⁸ Gas-

²¹ *Tercüman Gazetesi*, Sayı: 13, 24 Mart 1909.

²² *Sırat-ı Müstakim Mecmuası*, Mehmet Akif, Ebulâlâ Mardin ve Eşref Edip tarafından çıkarılan ve Türkiye’nin en uzun soluklu yayın organlarından biridir. Bkz.: Mümtaz Sarıççek, “Gaspıralı İsmail Bey ve Sıraat-ı Müstakim Mecmuası”, *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/İsmail Bey Gaspıralı)*, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2015, s. 257.

²³ Yavuz Akpınar, “İsmail Gaspıralı’nın Din ve Milliyet Anlayışı”, *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/İsmail Bey Gaspıralı)*, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2015, s. 31.

²⁴ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, (Haz. Mehmet Kaplan), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004, s. 9.

²⁵ Sabri Arıkan, “İsmail Bey Gaspıralı İle İlgili Küçük Haberler”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 260, Ağustos 2008, s. 9.

²⁶ Sabri Arıkan, “Kırım’ın Bahçesaray Şehrinde Yayınlanan Tercüman Gazetesinden 1883-1918, Dilde, Fikirde, İşte Birlik”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 135, Mart 1998, s. 54.

²⁷ Seydahmet, *a.g.e.*, s. 78.

²⁸ *Sırat-ı Müstakim*, Sayı: 64, s. 185.

piralı, Tercüman vasıtasıyla iki hususa özellikle dikkat çekmeye çalışmıştır. Bunlardan biri İslâm dininin doğru anlaşılması, diğeri de Türk boylarının Türk kimliği altında birleşmesi meselesi idi. Bu hususların yanında ortak bir kültüre sahip olmak ve teknik olarak ilerlemek onun üzerinde durduğu konulardandı. Fakat bunlara ulaşmada cehaleti, hurafeleri ve tembelliği engel olarak görmekteydi.²⁹ Özellikle “*usul-i cedid*” sistemi ile bir anlamda Müslüman Türk halklarının modernleşerek gelişmesi hedeflenmekteydi.³⁰

İsmail Gaspıralı'nın İslâm Anlayışı

Müslümanların gelenek ve göreneklerine İslâm'ın kaide ve kurallarından daha fazla önem verdiklerini belirten Gaspıralı,³¹ o büyük Türk yatağında hakiki manasıyla okul ve eğitimin olmadığını, cehaletin ise memleketi istila ettiğini ifade etmekteydi. Bu durumu iyi analiz eden Gaspıralı, birçok zorluğa katlanarak okullar ve medreseler açmış Müslümanların Avrupa toplumlarından aşağı olmadığını bilfiil ispat etmek üzere (Terakkiyat-ı İslâm) cemiyetleri teşkil etmiştir.³² Türk dünyasının mevcut durumunu kuvvetli bir şekilde müşahade eden Gaspıralı: “*Sönmüş kalpleri ne ile yandırmalı? Basireti kesmiş perdeleri ne ile kötermeli (kaldırmalı)? Gaflet sahrasında serilip kalmış koca bir milleti ne ile ayağa turğuzmalı (kaldırmalı)?*” soruları ile işe başlamıştır.³³

Daha önce de ifade edildiği gibi Sırât-ı Müstakim zaman zaman İsmail Gaspıralı'nın Tercüman'da yayımlanan yazılarını kendi sütunlarında okuyucularının istifadesine sunmaktaydı. Bu yazıların birinde Gaspıralı, Türk birliğinin kurulması gerektiğini şu hususlara dikkat çekerek şöyle dile getirmekteydi: “*Katiyen bilmeliyiz ki daha yarım asır sürmez Avrupalılar bizi ortadan kaldıracaktır, bütün Müslümanlar mahvolacaktır. Bizi muhafaza için birleşmekten başka çare yoktur.*”³⁴ O, bu ifadelerle bir birliğin kurulmasının şart olduğunu belirtiyordu. Diğer taraftan Gaspıralı daha o dönemde Müslüman Türk halklarının kendi içindeki mezhep ayrılıklarına dikkat çekmeye çalışmış, çeşitli tespitlerde bulunmuş ve çözüm önerileri sunmuştur.³⁵ Gaspıralı Türk-İslâm

²⁹ Akpınar, “Tercüman”, s. 493.

³⁰ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 14.

³¹ *Tercüman*, Sayı: 9, 10 Ramazan-ı Mübarek 1313/1896, s. 22.

³² *Sırât-ı Müstakim*, Sayı: 64, s. 185.

³³ Kırımlı Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey (Dilde, Fikirde, İşte Birlik)*, (Haz. Ramazan Bakal), Avrasya Bir Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 10-11.

³⁴ *Sırât-ı Müstakim*, Sayı: 52, s. 406.

³⁵ Gaspıralı'nın tespitleri ve önerileri şu şekildedir: “*Şii olsun Sünni olsun değil mi ki (La İlahe İllallah Muhammeden Resulullah) diyor, kendini Müslüman addediyor; onu daire-i ittihadı almaz. Evet hataları vardır, yok değil, fakat hatalarını ıslah edelim. Ama hasmane değil hüsnüniyetle. Kin ve düşmanlık hisleri böyle şanlı bir ümmete yakışmaz. Onları davet edelim karşı karşıya gelelim ulemasıyla görüşelim insancasına konuşalım anlaşalım.*” Gaspıralı devamında şunlara değindi: “*Şii ulemasını davet eylemeliyiz. Bir meclis teşkil ederek ihtilafları halletmeliyiz. Bu hal tefrikaya nihayet verilmeliyiz. Nedir bu hal? İkimiz de Kur'an okuruz, ikimiz de Allah bir, peygamber hak itikat ederiz. Sonra onlara göre biz batıl, bize göre onlar batıl. Ne hayattır, ne tefrikadır bu? Kuvvetin dağılması, Müslümanların inhitatı bundan neşet etti. Mübahase edersek ben eminim ki onlar daire-i insafa gelecektir. Yahul Hepimiz Müslümanız. Nedir aramızdaki bu mücadele, bu kavga? Bir meclis-i münazara teşkil edelim. Aramızdaki ihtilaflı mesele ne ise halledelim.*” Bkz.: *Sırât-ı Müstakim*, Sayı: 52, s. 406.

medeniyetinde bugün mevcut olan sorunları kendi döneminde büyük öngörü ile tespit etmişti. Ona göre mezhepsel farklılıklar bir kenara bırakılarak ortak hedefler uğrunda çaba harcanmalıydı. İslâm memleketlerinde istibdat yönetimlerinin yıkıldığını, halkın artık uyandığını ve dost ile düşmanı ayırmanın vaktinin geldiğini belirten Gaspıralı, “*Kelime-i Tevhidi-i haykırıp Turan ve âli Resul’e*” muhabbet eden “*Şii*” “*kardeşlerimizi düşman değil, hak Müslüman din kardeşlerimiz olduklarını anlamaya vakit geldi*” diyerek Türk-İslâm Birliği idealine vurgu yapmaktaydı.³⁶

Kısacası Gaspıralı, çağın ihtiyaçlarına gözlerini kapatan bir din anlayışına karşı çıkmıştır. Müslümanların içinde bulunduğu durumun dinden kaynaklanmadığını belirten Gaspıralı, “*ilim Çin’de ise var tahsil eyle*” düsturuna binaen dünyadan bihaber kalınmamasını savunmaktadır.³⁷ O genel olarak, Türk-İslâm dünyasının mütemadiyen gelişmesini, yanlış fikirlerden uzak durulmasını ve İslâm’ın doğru anlaşılmasını vurgulamaya çalışmıştır.

İsmail Gaspıralı’nın Yayın ve Faaliyetlerinin Önemi

Yukarıda bahsedilen duygu ve düşüncelere sahip olan İsmail Gaspıralı, matbaa kurarak gazete, dergi, ders kitapları, kültür kitapları basıp yaymış hikâyeler, romanlar ve şiirler yazmıştır. Ayrıca “*Bütün Rusya Müslümanları*” adı altında kongreler düzenlemiş, “*Müslüman Cemiyet-i Hayriyeleri*” adını verdiği sivil toplum kuruluşlarını organize etmiştir. Gaspıralı, bu çalışmalarını Kırım’ın dışına da taşıyarak büyük bir “*Türk Dünyası*”nın varlığını duyurma çabasına girmiştir.³⁸ O, Rusya Müslümanlarına milliyetperver neşriyatıyla doğru yolu göstermiş ve onların gözünü açmıştır.³⁹

Gaspıralı, konferans ve kongrelerle de faaliyetlerini yürütmüş ve bu sa- yede önemli konulara değinmiştir. Onun düzenlediği konferanslardan birine katılan ve aynı zamanda Köstenceli bir öğretmen olan Mehmet Niyazi düşün- celerini şöyle dile getirmiştir: “*Konferans heyeti umumisi itibariyle cidden şa- yanı istifade idi. Âlem-i İslamiyet’e ettiği hizmetlerden dolayı kendisi ne kadar “bahtiyar”, ad etse hakikaten sezadır. Hele Rusya Müslümanlarının baş tacı ve iftiharındır. Çünkü oranın neşr-i irfanıdır.*”⁴⁰

³⁶ Sabri Arıkan, “Kırım’da Yayınlanan Tercüman Gazetesi’nden Tarihi Haberler, Nedenlerini Araş- tıracağımız Meseleler: 1 Karşılaştığımız Meseleler, Şeriat, Ulemalar ve Şiiler Kimlerdir?”, *Türk Dün- yası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 231, Mart 2006, s. 12.

³⁷ O, duygu ve düşüncelerini şu şekilde devam ettirmiştir: “*Bizlerde ne tedbir var, ne sanat kaldı! İbadetini edip keyt-i rızkı tedarik eyle... buyurulmuş. Bizler duruyoruz, güya gökten yağacak da bizler toplayacağız... Şeriat - beşikten lahite kadar oku, diyor. Biçare ve cahil kalmış valide “oku bitmez oğlum bu miktarı yeter” diyor. Şeriat - git Çin’den ilim getir, diyor. Valide beş gün yalan dün- yada bu zahmetlere ne gerek diyor. Şeriat - git çalış, rızkı ara, bul, diyor. Şefkatlı valide yani zevce fehmine göre - dur, yan gel, kısmetin var ise ayağına gelir! Yolunda telkin veriyor. Şeriat - cümleliz karındaşsız, diyor. Gördüğümüz terbiye ise - bırak, yahu! Ağan karındaşın değil ya, mealindedir. Vaktiyle meydan-ı gayret, bağçe-i ilim ve maarifet ve hane-i saadet olan alem-i islamiyet bugün de miskinler köşesine döndüğü bu gibi taksirat ile şeriaten ziyade adetlerin hükmettiğindedir zanne- diyor.” Bkz.: Tercüman, Sayı: 9, 10 Ramazan-ı Mübarek 1313/1896, s. 22.*

³⁸ Cemiloğlu, a.g.e., s. 39.

³⁹ *Sırat-ı Müstakim*, Sayı: 64, s. 185.

⁴⁰ Mehmet Niyazi, konferansı üç fasla ayırmıştır. Ona göre birinci fasıl: “*okuma-yazma usulünün şarkta nasıl tesis ettiğine ve hurufata eşkâl mahsusa ilk evvel Türkler tarafından icat edildiğine*

Gaspıralı'nın yapmış olduğu çalışmalar Rusya'daki Müslüman ve Türkler üzerinde milli bilincin oluşmasına zemin hazırladığı gibi Osmanlı Devleti'nde de geniş yankılar uyardı. Gaspıralı, özellikle Türk milliyetçiliği düşüncesinin gelişmesinde ve ideoloji haline gelmesinde önemli bir yere sahiptir. O, Köprülüzade Mehmet Fuat'ın ifadesiyle “*Bütün hayatını Türklüğün yükselmesine sarf eden*” bir fikir insanı idi. Yusuf Akçura ise onun hakkında: “*Hiç kimse Kırmızı İsmail Bey kadar bütün Türklük gayesini açık ve kararlı bir şekilde savunmaya ve filiyatta uygulamaya çalışmamıştır.*” demektedir. Gaspıralı ile Yusuf Akçura, 1904-1908 yılları arasında Rusya Müslümanlarının taleplerine cevap verebilmek için birlikte çalışmışlardır. Yine bu iki Türk mütefekkeri 1911 yılından itibaren, Yusuf Akçura'nın Tercüman'ın “*küçük kardeşi*” dediği, Türk Yurdu'nu yayımlamaya başlamışlardır.⁴¹

İsmail Gaspıralı'nın, gayretleri ve neşriyat sahasındaki faaliyetleri ile Türk-İslâm tarihinde önemli bir yere sahip olduğu muhakkaktır.⁴² Ahmet Bican Ercilasun Gaspıralı'nın Türk dünyasına yönelik faaliyetlerini tam anlamıyla öğrenmek için “*onun Tercüman'da ve Tonguç, Şafak, Kamer, Ay, Yıldız, Güneş*” gibi risalelerde çıkan yazılarını toplayıp neşretmek gerektiğini ifade etmektedir.⁴³ Ercilasun, bugün bu eksiklerin büyük oranda giderildiğini belirtmektedir.⁴⁴

Nadir Devlet'e göre Gaspıralı'da milli şuur oldukça yüksekti. Gaspıralı'nın ortaya attığı “*Dilde, Fikirde, İşte Birlik*” şiarı yalnız Rusya Türklerini değil, belki de bütün Türkleri birleştirmek arzusunun ifade ediyordu.⁴⁵ Necip Hablemitoğlu ise Gaspıralı ile ilgili değerlendirmesinde onun Türkcülüğü ağızına almadan mükemmel bir şekilde Türkcülük yaptığını ifade etmektedir.⁴⁶ Netice

ve zamanla Mısırlılardan, Yunanlılara, Romalılara geçerek tedricen nasıl kesb-i terakki eylediğine dair idi. Bu fasıldan tamamıyla istifade ettik.” İkinci fasıl: “*Avrupa'da Luter ile başlayan eğitim sistemidir.*” Üçüncü fasıl: “*Konferansın kısmı ahiri olan bu bahsi memalik-i Osmaniye ilkokulları ile Rusya Müslüman ilkokulları arasında bir mukayese demektir. Bu hususta Türkiye okullarına dair verilen malumat pek noksan veya yetersiz görüldü. İsmail pek umumî memalik-i Osmaniye'de yirmi milyon nüfus-u İslâmiye zan ve tahmin ve en az bin nüfusa bir mektep hesap ederek yirmi bin mektebin lüzumu çok büyüktü. Ve sonra kendisine verilen malumat üzerine Türkiye'de ilkokul toplamının kırk bini aşkın bulunduğunu beyan buyurdular.*” Bkz.: *Strat-ı Müstakim*, Sayı: 49, s. 364-365.

⁴¹ Turgay Uzun, “İlk Türk Aydınlanma Hareketi: Ceditçilik ve İsmail Gaspıralı”, *İsmail Gaspıralı Hakkında Hatıralar ve Makaleler*, www.ismailgaspıralı.org, Erişim Tarihi: 12.08.2019.

⁴² Abid Hamidoğlu Tahirli, “Bütün Türklerin Tercümanı”, *İsmail Bey Gaspıralı*, Bakü 2011, s. 3.

⁴³ Ahmet B. Ercilasun, “a.g.m.”, s. 91.

⁴⁴ İ. Sıtkı Oğuzbeyoğlu, “Merhum İsmail Gaspıralı ve Bir Hatıra”, *İsmail Gaspıralı Hakkında Hatıralar ve Makaleler*, www.ismailgaspıralı.org, Erişim Tarihi: 12.08.2019.

⁴⁵ Devlet, *a.g.e.*, s. 124.

⁴⁶ Hablemitoğlu, *a.g.e.*, s. 29.

itibariyle kendini Türk dünyasına adayan Gaspıralı, yayınlamış olduğu neşriyatıyla önemli bir sorumluluğu yerine getirdiği açık bir şekilde müşahede edilmektedir.

Sonuç

İsmail Gaspıralı'nın çalışmalarına bakıldığında İslâm'ın Türk milli birlik ve bütünleşmesinde önemli bir yere sahip olduğu göze çarpmaktadır. Bunun yanında toplumsal değişimin çağın ihtiyaçlarına göre ve dini değerleri koruyarak gerçekleşmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Gaspıralı, çalışmalarında Türklük ve Müslümanlığı birbirlerini tamamlayıcı unsur olarak kullanmıştır. O, Türklüğü sadece ırkî özelliklerine atıf yaparak değil dinsel boyutu ile de ele almıştır. Birçok zorluğa ve imkânsızlıklara rağmen hedeflerinden vazgeçmeyen Gaspıralı Türk milletine önemli bir miras bırakmıştır. Gaspıralı'nın Türklüğü ortak bir dil (Türk dili) ve ortak bir din (İslâm) kimliği çerçevesinde temellenmiştir. Öte yandan Türk dünyasının dil üzerinde ortak bir noktada buluşmasını ve bunun da İstanbul Türkçesi ile mümkün olacağını vurgulamıştır. Onun hedefinde sadece Rusya Türkleri değil Osmanlı'yı da içine alan bütün Türk dünyası vardır. Özellikle Türk halklarının eğitimle kendilerini geliştirip modernleşerek kültür birliğini oluşturmaları gerektiğini sık sık dile getirmiştir.

Kaynaklar

Sürelî Yayınlar

Sırat-ı Müstakim, Tercüman.

Kitap ve Makaleler

AÇA, Mehmet: "Misyoner-Şarkiyatçı Nikolay İvanoviç İl'minskiy'in Çarlık Rusyası'nın Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri", *Yeni Türkiye-Türkçe Özel Sayısı*, Sayı: 55, Aralık 2013.

AKPINAR, Yavuz: "İsmail Gaspıralı'nın Din ve Milliyet Anlayışı", *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/İsmail Bey Gaspıralı)*, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2015.

AKPINAR, Yavuz: "Tercüman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 40, 2011.

ARIKAN, Sabri: "İsmail Bey Gaspıralı İle İlgili Küçük Haberler", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 260, Ağustos 2008.

_____ : "Kırım'da Yayınlanan Tercüman Gazetesi'nden Tarihi Haberler, Nedenlerini Araştıracığımız Meseleler: 1 Karşılaştığımız Meseleler, Şeriat, Ulemalar ve Şiiler Kimlerdir?", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 231, Mart 2006.

_____ : "Kırım'ın Bahçesaray Şehrinde Yayınlanan Tercüman Gazetesinden 1883-1918, Dilde, Fikirde, İşte Birlik", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 135, Mart 1998.

_____ : "Rusya'da Çarlık Devrinde Yazılan Türklerle İlgili Gizli Mektuplar", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 259, Temmuz 2008.

CEMİLOĞLU, Mustafa: “İsmail Gaspıralı ve Eğitim Anlayışı”, *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/İsmail Bey Gaspıralı)*, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2015.

DEVLET, Nadir: *İsmail Bey (Gaspıralı) (1851-1914)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

ERCİLASUN, Ahmet B.: “Gaspıralı İsmail’in Dil Anlayışı”, *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/İsmail Bey Gaspıralı)*, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2015.

_____ : “İsmail Gaspıralı’nın Fikirleri”, *İsmail Gaspıralı Hakkında Hatıralar ve Makaleler*, www.ismailgaspıralı.org.

GÖKALP, Ziya: *Türkçülüğün Esasları*, (Haz. Mehmet Kaplan), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004.

HABLEMİTOĞLU, Necip: *Gaspıralı İsmail*, Birharf Yayınları, İstanbul 2006.

HESENİLİ, Cemil: “Rusya Türkleri’nin Lideri Ali Merdan Bey Topçubaşı”, (Akt: Hüseyin Adıgüzel), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 127, Ağustos 2000.

OĞUZBEYOĞLU, İ. Sıtkı: “Merhum İsmail Gaspıralı ve Bir Hatıra”, *İsmail Gaspıralı Hakkında Hatıralar ve Makaleler*, www.ismailgaspıralı.org

SADOĞLU, Hüseyin: “Rus Dil Politikaları ve Bugünkü Türk Lehçeleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 141, Aralık 2002.

SARAY, Mehmet: *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2014.

SARIÇİÇEK, Mümtaz: “Gaspıralı İsmail Bey ve Sıraât-ı Müstakim Mecmuası”, *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/İsmail Bey Gaspıralı)*, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2015.

SEYDAHMET, Kırımlı Cafer: *Gaspıralı İsmail Bey (Dilde, Fikirde, İşte Birlik)*, (Haz. Ramazan Bakkal), Avrasya Bir Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.

ŞAHİN, Hatice: “İsmail Gaspıralı, Ortak Dil ve Osmanlı Türkçesi”, *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri (1/İsmail Bey Gaspıralı)*, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2015.

TAHİRLİ, Abid Hamidoğlu: “Bütün Türklerin Tercümanı”, *İsmail Bey Gaspıralı*, Bakü 2011.

TOGAN, Zeki Velidi: “Gaspıralı (Gaspınski) İsmail”, *İsmail Gaspıralı Hakkında Hatıralar ve Makaleler*, Çev. Yavuz Akpınar, www.ismailgaspıralı.org

UZUN, Turgay: “İlk Türk Aydınlanma Hareketi: Ceditçilik ve İsmail Gaspıralı”, *İsmail Gaspıralı Hakkında Hatıralar ve Makaleler*, www.ismailgaspıralı.org

İnternet Kaynakları

<http://ataturkitaplighi.ibb.gov.tr>